

*С.О. Ніколаєва, Національний банк України,
І.С. Каракулова, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. При подальшому процесі розбудови фінансового ринку необхідною передумовою є ефективне функціонування фінансових посередників таких, як банки та небанківські фінансові інститути. Вони відіграють вирішальну роль як у загальному розвитку окремих секторів економіки, так і виконують важливу соціально-економічну функцію, залучаючи, а потім перерозподіляючи залучені кошти у інші фінансові активи. Небанківські фінансові інститути, акумулюючи значні обсяги коштів, слугують потужним джерелом інвестицій в економіку країни.

Небанківський фінансовий сектор економіки України як інституційний суб'єкт фінансової системи на сучасному етапі розвитку є малопотужним. Серед основних причин слабого розвитку небанківських фінансових інститутів в Україні можна виділити зовнішні, які зумовлені несприятливим економіко-інституційним середовищем, та внутрішні, пов'язані з недоліками організаційно-економічних механізмів функціонування самих небанківських фінансових інститутів. Що стосується перших факторів, то на сьогодні намітились певні позитивні зрушення. Цьому сприяє стимулююча щодо розвитку небанківських фінансових інститутів політика держави. Щодо другої групи факторів, то, крім недоліків самої внутрішньої організації, слід відзначити низький рівень капіталізації небанківських фінансових інститутів, які надають обмежений спектр послуг певному колу клієнтів, відчувають дефіцит висококваліфікованих кадрів, характеризуються високим ступенем ризикованості у проведенні фінансових операцій.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню проблеми становлення і розвитку небанківських фінансових інститутів в умовах перехідної економіки присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців: О. Василика, Н. Внукової, Б. Івасіва, В. Корнеєва, М. Крупки, Б. Луціва, І. Малога, А. Мороза, С. Науменкової, А. Пересади, М. Савлука, В. Ходаківської, В. Шелудько та ін.

Невирішена раніше частина проблеми. Необхідно зазначити, що в більшості наукових праць небанківські фінансові інститути розглядаються як слабо розвинуті фінансові посередники, і практично не аналізуються причини цього явища. Також не розглядаються початкові умови та причини, що призвели до такого становища.

Мета даної статті – проаналізувати фактори, що призвели до занепаду небанківських фінансових інститутів в Україні, та запропонувати шляхи покращення їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. Розвиток вітчизняних небанківських фінансових інститутів протягом тривалого часу гальмувався відсутністю або недосконалістю законодавства у цій сфері.

Еволюція українського законодавства у цій сфері характеризується такими рисами:

1. Переоцінка ролі інституційних інвесторів в Україні: якщо раніше (у 90-х роках) вони розглядалися більшою мірою як технічні агенти або допоміжні інструменти в розподілі доходів та власності, зокрема під час приватизації, то останнім часом приділяється особлива увага їх ролі в нагромадженні заощаджень як джерела інвестицій у національну економіку.

2. Запровадження механізму державного нагляду та контролю за діяльністю фінансових посередників з метою формування у населення довіри до цих фінансових інститутів.

3. Сприяння розширенню конкурентної боротьби між небанківськими фінансовими інститутами (страховими компаніями, недержавними пенсійними фондами, кредитними спілками, інвестиційними фондами) та комерційними банками через усунення можливих норм, що погіршують становище певних фінансових посередників [1, с. 117].

На сьогодні намітились певні позитивні зрушення у законодавчому регулюванні. Це виявляється не тільки у прийнятті ряду законів щодо діяльності окремих небанківських фінансових інститутів, таких як: закони України “Про кредитні спілки”, “Про інститути спільного інвестування”, “Про недержавне пенсійне забезпечення” та інші, але й забезпечення державою розвитку всіх можливих типів цих установ. Важливим поштовхом у розвитку окремих небанківських фінансових інститутів є досить чітко прописаний механізм обов’язкової диверсифікації наявних у їх розпорядженні фінансових активів, що підвищує довіру вкладників у ці інститути. Проте залишається також невирішеним ряд питань. Серед них: недостатній рівень контролю діяльності окремих інститутів, це пояснюється відсутністю достатньої інформаційної бази новостворених установ; недостатньою законодавчою урегульованістю діяльності таких небанківських фінансових інститутів, як факторингові компанії, ломбарди, довірчі товариства тощо.

В процесі становлення небанківського фінансового сектора різні інститути по-різному розвивались, та мають певний фінансовий та економічний вплив на фінансову систему в цілому. Така нерівномірність може бути пояснена, як уже зазначалось, недосконалою законодавчою базою, відсутністю попиту на фінансові послуги, які надавались тими чи іншими установами, слабо розвинутим фондовим ринком, що практично перешкоджав та й перешкоджає на сьогодні розміщенню інвестицій. Крім того, можна відзначити і інші фактори слабого розвитку окремих небанківських фінансових інститутів – низький рівень управління, недотримання вимог державних органів влади, недостатня маркетингова робота та інші. Окремо необхідно виділити такий негативний фактор, як дискримінаційні дії інших подібних інститутів, які підірвали довіру до всього небанківського фінансового сектора в цілому.

Найбільш розвинутими на сьогодні з-поміж інших небанківських фінансових інститутів є страхові компанії. Процес становлення страхових компаній можна умовно поділити на три етапи: 1) до прийняття Декрету Кабінету Міністрів України “Про страхування” у 1993 р.; 2) до прийняття Закону України “Про страхування” у 1997 р.; 3) сучасний період розвитку страхових компаній. Перший етап був характерний створенням перших після здобуття незалежності

недержавних страхових компаній, і хоча незначний з них відсоток створювався з метою трастової діяльності, здебільшого цей період ототожнюється з втратою довіри до страхових компаній. Другий етап характеризувався впорядкуванням страхової діяльності. Було впроваджено єдиний реєстр страхових компаній і видано ліцензії. Відповідно до виданих ліцензій страхові компанії мали змогу здійснювати тільки ті види діяльності, які в них зазначені. Також встановили певну залежність між обсягами максимального зобов'язання та розмірами страхових резервів [3, с. 76].

На сьогодні діяльність страхових компаній регулюється Законом України “Про страхування”. Він визначає систему контролю за рівнем платоспроможності страховиків і порядок розрахунку резервів, посилив норми, що регулюють нагляд за страховою діяльністю, упорядкував види обов'язкового страхування. Цим законом встановлено, що майнові інтереси, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування), можуть бути об'єктами страхування. Враховуючи особливості страхування життя, страховим компаніям, які отримали ліцензію на цей вид страхування, не дозволяється займатися іншими. Українське законодавство поєднує в понятті “страхування життя” як власне страхування життя, так і змішані види страхування, в т.ч. страхування додаткової пенсії. Для забезпечення виконання страхових зобов'язань зі страхування життя страхові компанії зобов'язані формувати спеціальні резерви за рахунок надходження страхових платежів і доходів, отриманих від інвестування коштів сформованих резервів зі страхування життя.

Сфера функціонування страхових компаній постійно вдосконалюється. Так, внесені на початку 2003 р. зміни до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, які дають право відносити на валові витрати частину страхових платежів зі страхування життя працівників підприємств, сприятимуть розвитку інституту страхування життя в Україні. Це значно розширює зацікавленість підприємств та працівників у послугах страхових компаній зі страхування життя до досягнення застрахованою особою визначеного в договорі віку, як правило – це заощадження на освіту та навчання дітей, а також до одруження. Прийняття цієї норми сприятиме посиленню конкуренції за цільові заощадження населення між страховими компаніями та іншими фінансовими інститутами, насамперед – банками.

Згідно із Законом України “Про недержавне пенсійне забезпечення” саме ці компанії виконуватимуть функцію здійснення довічних пенсійних виплат. Страхова компанія зі страхування життя буде зобов'язана укласти угоди з учасниками недержавних пенсійних фондів та/або Накопичувального фонду Пенсійного фонду України про страхування довічних пенсій та пенсій на визначений термін за рахунок накопичених коштів. Тобто в разі настання пенсійного віку учасник Пенсійного фонду повинен укласти договір на страхування пенсії зі страховою компанією.

Показники страхових компаній у цілому вказують на позитивні тенденції у цьому секторі. Кількість страхових компаній станом на 01.07.2006 складала 405, (станом на 01.07.2005 – 398), в тому числі 56 страховиків, що здійснюють страхування життя (life), та 349 страховиків, що здійснюють види страхування інші, ніж страхування життя (non-life).

Загальна (валова) сума страхових премій, отриманих страховиками від страхування та перестраховування ризиків за 6 місяців 2006 року, становить 5987,1 млн. грн. Загальний обсяг активів кредитних спілок протягом I півріччя 2006 року зріс на 32,4 % та становив на кінець II кварталу 2568,1 млн. грн., з яких 90 % (2309,1 млн. грн.) – це продуктивні та решта 10 % (259,5 млн. грн.) – непродуктивні активи. Зростання обсягу активів кредитних спілок (+628,6 млн. грн.) протягом I півріччя 2006 року відбулось в основному за рахунок зростання обсягу їх власного капіталу на 49,3 % (329,4 млн. грн.), в той час як зобов'язання за залученими депозитами зросли на 21 % (+245,0 млн. грн.). На кінець звітного періоду з-поміж проаналізованих 728 кредитних спілок зростання обсягу активів спостерігалось у 566 (у 78 %), що свідчить про системне зростання цього сегмента ринку [4].

Інший інститут, який може мати реальні перспективи розвитку, – недержавні пенсійні фонди. В Україні поки що зберігається переважно солідарна система державного пенсійного забезпечення. Роботодавці та працівники здійснюють відрахування (останні – із заробітної плати) до Пенсійного фонду, які потім використовуються для виплати пенсій нинішньому поколінню пенсіонерів. З огляду на складні економічні умови в Україні солідарна система буде вагомішою (порівняно з добровільною) ще протягом кількох десятиліть. Роль накопичувальної складової зросте тоді, коли буде підвищено реальну заробітну плату і створено відповідні економічні, фінансові та організаційні передумови.

Основним фактором, який гальмуватиме розвиток недержавних пенсійних фондів у найближчий час, є низький рівень середньої заробітної плати в Україні. Але з прийняттям спеціального законодавства, що регулює порядок створення і діяльність недержавних пенсійних фондів, усунено основний фактор, який заважав їх розвитку [2, с. 158].

Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення”, прийнятий у липні 2003 року, передбачає багатоваріантність організації недержавного пенсійного забезпечення. Визначено, що недержавне пенсійне забезпечення в Україні може здійснюватися:

- 1) пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів;
- 2) страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії;
- 3) банківськими установами шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень.

Сучасні тенденції розвитку недержавних пенсійних фондів характеризуються тенденцією збільшення кількості установ, які надають послуги у цій сфері. Так, станом на 30.06.2006 Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України погоджено 93 статuti недержавних пенсійних фондів, до Державного реєстру фінансових установ внесено інформацію про 67 недержавних пенсійних фондів (з них 51 – відкритих, 10 корпоративних та 6 професійних недержавних пенсійних фондів). Станом на 30.06.2006 шляхом укладання пенсійних контрактів із недержавними пенсійними фондами вкладниками стали 121425 осіб, що свідчить про зростання даного числа з початку року на 37,4 %.

Станом на кінець I півріччя 2006 року 79 % усіх активів недержавних пенсійних фондів (74792,5 тис. грн.) становили пенсійні внески, 90,3 % яких надійшло від вкладників – юридичних осіб. Від фізичних осіб недержавними пенсійними фондами було залучено 3404,9 тис. грн. Найбільша частка пенсійних

активів (49,2 %) на суму 40298,8 тис. грн. розміщена на банківських депозитах (в одному чи декількох банках). В облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України, вкладено 19351,9 тис. грн. (23,6 % від загальної вартості активів). Придбано акцій українських емітентів на суму 9654,9 тис. грн. (11,8 % від загальної вартості активів). В об'єкти нерухомості вкладено 1199,8 тис. грн. (1,5 % від загальної суми активів), та 5287,4 тис. грн. (6,5 %) становлять інші види активів, не заборонені законодавством (кошти на поточному рахунку та інші). Отже, як видно із наведених показників, як і у попередні періоди найбільша частка активів розміщена на банківських депозитах, що є негативною тенденцією [4].

Практично єдиний небанківський фінансовий інститут, який не втратив довіру населення до себе, – кредитні спілки. В Україні кредитні спілки зарекомендували себе як впливовий соціальний інструмент, який викликає велику довіру у населення під час здійснення операцій з акумуляції та залучення коштів. Ця ніша на українському фінансовому ринку певний час заповнювалася комерційними банками, які поступово втратили інтерес до дрібного клієнта.

Найбільший недолік, який перешкоджав ефективному розвитку цих інститутів, – відсутність їх законодавчого регулювання. Через цей фактор та відсутність державного нагляду за діяльністю кредитних спілок кожна спілка змушена була самостійно розробляти свої власні форми і зразки документів, внутрішні положення, способи ведення бухгалтерського обліку, схеми документообігу, процедури надання та сплати позик, внесків тощо. Це призводило до зниження якості управлінської діяльності у роботі кредитних спілок і, в підсумку, до припинення її діяльності як неліквідної організації.

У 90-х роках відбулось швидке зростання кількості кредитних спілок, проте обсяги послуг, які ними надавались, залишались низькими. Протягом тривалого часу не було сформовано уявлення у населення про діяльність кредитних спілок, що обмежувало їх розвиток.

Мережа кредитних спілок в Україні вже фактично сформована. З об'єктивних і суб'єктивних причин кредитний рух розвивається не так швидко, як було можливо. Проте кредитні спілки вже встигли зайняти свою нішу в соціально-економічній системі України, і є всі підстави вважати, що невдовзі вони можуть стати важливим фактором підвищення добробуту своїх клієнтів, засобом ефективного використання населенням власних заощаджень і, в цілому, сприяти економічному зростанню країни. Такі висновки можна зробити при дослідженні останніх показників діяльності цих інститутів [6].

Станом на 30.06.2006 в Державному реєстрі фінансових установ міститься інформація про 747 кредитних спілок. Протягом I кварталу Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг видала 34 ліцензії на провадження діяльності із залучення внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитні рахунки, загальна кількість діючих ліцензій на кінець періоду – 612. З початку року кількість членів кредитних спілок збільшилася майже на 19 % і на 30.06.2006 становила 1460,0 тис. осіб, з яких 564 тис. осіб (38,6 %) – члени спілок, які мають чинні кредитні договори, та 90 тис. осіб (6 %) – члени спілок, які мають внески на депозитних рахунках.

Досить позитивними є фінансові результати. Загальний обсяг активів кредитних спілок протягом I півріччя 2006 року зріс на 32,4 % та становив на кінець II кварталу 2568,1 млн. грн., з яких 90 % (2309,1 млн. грн.) – це

продуктивні та решта 10 % (259,5 млн. грн.) – непродуктивні активи. Зростання обсягу активів кредитних спілок (+628,6 млн. грн.) протягом I півріччя 2006 року відбулось в основному за рахунок зростання обсягу їх власного капіталу на 49,3 % (329,4 млн. грн.), в той час як зобов'язання за залученими депозитами зросли на 21 % (+245,0 млн. грн.). На кінець звітної періоду з-поміж проаналізованих 728 кредитних спілок зростання обсягу активів спостерігалось у 566 (у 78 %), що свідчить про системне зростання цього сегмента ринку [4].

Ще один небанківський фінансовий інститут, який одержав поштовх після прийняття відповідного законодавства – інститути спільного інвестування. Інвестиційні компанії та інвестиційні фонди почали створюватися в Україні після того, як указом Президента України від 19 лютого 1994 року було затверджене Положення про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії. Положенням було встановлено організаційно-правові форми підприємництва, які мали діяти у сфері інвестиційного посередництва, передусім – під час “сертифікатної” приватизації державних підприємств.

Враховуючи недосконалість та орієнтованість переважно на сертифікатну приватизацію чинного на той час законодавчого регулювання інвестиційного посередництва, було прийнято Закон України “Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)” від 15 березня 2001 р. Законом запроваджується досконаліша (порівняно з попередньою) модель функціонування інститутів спільного інвестування, яка спрямована на відповідність українського законодавства світовим нормам і стандартам, є зрозумілішою для іноземного інвестора, оскільки враховує світовий досвід правового регулювання діяльності інститутів спільного інвестування, в тому числі нормативно-правову базу ЄС. Закон встановлює значні обмеження на діяльність інвестиційних фондів та належний державний контроль за їх роботою, чіткий і прозорий механізм створення та функціонування. Учасниками механізму спільного інвестування є інститути спільного інвестування та компанії з управління активами[1, с. 105].

Протягом 2005 року Комісією з цінних паперів та фондового ринку було видано 76 ліцензій на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів, а саме – діяльності з управління активами, серед яких 46 ліцензій на здійснення діяльності з управління активами інститутів спільного інвестування, 25 ліцензій на здійснення діяльності з управління активами інститутів спільного інвестування та управління активами пенсійних фондів, 5 ліцензій на здійснення діяльності з управління активами пенсійних фондів. Станом на 31.12.2005 загальна сума активів інститутів спільного інвестування складає 448,81 млн. грн., сума чистих активів (крім венчурних фондів) – 400,2 млн. грн. Середня вартість чистих активів одного інвестиційного фонду – 10,26 млн. грн., що свідчить про поступове зростання обсягів активів всіх видів інститутів спільного інвестування [4].

Лізингові компанії серед інших небанківських фінансових інститутів є одними з тих, що динамічно розвиваються. Незважаючи на прийнятий ще у 1997 році Закон України “Про лізинг”, реальний поштовх лізинг отримав у 2003 році з прийняттям Закону України “Про фінансовий лізинг” – нова редакція Закону України “Про лізинг”.

Реєстраційна статистика Державної комісії з регулювання ринку фінансових послуг здійснює нагляд та моніторинг за розвитком ринку лізингових послуг та операцій. Станом на кінець 2005 року в Комісії було зареєстровано 24 фінансові компанії, які мали намір надавати послуги фінансового лізингу. Незважаючи на

негативний досвід попередніх років, продовжують і останнім часом активізують свою діяльність лізингові компанії. Розпочавши діяльність з дуже низького рівня, за останні роки лізинг в Україні значно розвинувся. Протягом 2005 року фінансовими компаніями та юридичними особами, які не мають статусу фінансових установ, але можуть згідно із законодавством надавати фінансові послуги, укладено 1517 договорів фінансового лізингу на суму 845,0 млн. грн. На кінець року обсяг діючих договорів фінансового лізингу (портфель угод – 4775 договорів) складав 2,0 млрд. грн. [5].

Серед найменш розвинутих на сьогодні небанківських фінансових інститутів можна виокремити факторингові компанії та довірчі товариства.

Інститут довірчого управління в Україні на сьогодні перебуває в зародковому стані. Взагалі вони виконують функції управління великими за розмірами капіталами та фондами (пенсійними, резервними фондами страхових компаній, благодійними фондами, спадщиною). Відсутність традицій довірчого управління капіталами, а також попиту на такі послуги, є об'єктивними причинами, що стримують розвиток цього виду фінансових інститутів в Україні. Поняття та механізм створення і функціонування довірчого товариства як спеціалізованого інституту фінансового посередництва були визначені в Декреті Кабінету Міністрів України “Про довірчі товариства” від 17 березня 1993 року. Згідно з цим Декретом довірче товариство – товариство з додатковою відповідальністю, яке здійснює представницьку діяльність відповідно до договору, укладеного з довірцями майна щодо реалізації їх прав власників. Незважаючи на те, що проект Закону України “Про довірчі товариства” було розроблено ще у 1995 році, досі практично немає єдиного законодавчого акта, який би регламентував діяльність цих інститутів, що основним чином гальмує їх розвиток.

Факторингова компанія – це достатньо новий фінансовий інститут для України, розвиток якого потребує створення інституційних умов, насамперед, податкового законодавства і нормативно-правової бази, що дозволяє стягувати заборгованість за договорами факторингу. Факторинг віднесено до фінансової послуги, і державне регулювання факторингових компаній здійснюється Державною комісією з регулювання ринку фінансових послуг. За її даними в 2005 році факторингові послуги надавали лише 7 фінансових компаній, тоді як до Державного реєстру станом на 31.12.2005 було внесено інформацію про 25 фінансових компаній, які мають право надавати такі послуги. Протягом 2005 року ці компанії уклали 213 договорів факторингу на загальну суму 62,0 млн. грн. Для становлення факторингових компаній в Україні необхідно прийняти внутрішнє законодавство щодо їх діяльності. Першим кроком до цього стало прийняття Закону України від 11.01.2006 “Про приєднання України до Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг”.

Висновки. Дослідження процесу становлення та розвитку окремих небанківських фінансових інститутів дає змогу проаналізувати та зробити висновки щодо перспектив їх розвитку. Однією з основних проблем, які гальмують розвиток цієї сфери, є недосконале законодавче забезпечення, проте треба відзначити, що останнім часом намітилась позитивна тенденція на покращення. Іншою суттєвою проблемою залишається низький рівень розвитку фондового ринку, що негативно позначається на функціонуванні окремих небанківських фінансових інститутів, в основі діяльності яких лежить саме розміщення залучених коштів у фінансові активи ринку цінних паперів. Значною

перешкодою у процесі становлення небанківських фінансових інститутів є недовіра з боку споживачів цих послуг, а також низький рівень соціального добробуту основної частини потенційних клієнтів.

Серед основних напрямків, які необхідно визначити пріоритетними у розвитку небанківських фінансових інститутів, є такі:

1. Визначити державну і суспільну підтримку небанківського фінансового сектора самостійним напрямом, однією із стратегічних ліній органів виконавчої і законодавчої влади. Потреба в цьому на сьогоднішній момент зумовлена, в першу чергу, розбудовою небанківських інститутів, які спроможні частково взяти на себе обов'язки держави у соціальному забезпеченні населення. Насамперед, це стосується створення недержавних пенсійних фондів.

2. Продовжити розпочаті процеси вдосконалення законодавства щодо регулювання небанківських фінансових інститутів.

3. Активно стимулювати розвиток фінансового ринку в цілому.

Список літератури

1. Зимовець В.В., Зубик С.П. Фінансове посередництво: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004. – 288 с.
2. Інституційна інвестологія: Навч. посіб. / С.К. Реверчук, О.Д. Вовчак, С.І. Кубів та ін. – К.: Атіка, 2004. – 207 с.
3. Страхування: Підручник / Керівник авт. колективу і наук. ред. С.С. Осадець. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 599 с.
4. www.dfr.gov.ua – офіційний сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.
5. www.leasing.org.ua.
6. www.unascu.org.ua.

Отримано 10.11.2006

Ніколаєва, С.О. Становлення та сучасний стан небанківських фінансових інститутів в Україні / С.О. Ніколаєва, І.С. Каракулова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць.- Суми: УАБС НБУ, 2007.- Т. 19.- С. 288-297.